

Да семантычнай рэканструкцыі беларускага *няхай*

А. І. ХАЛЯЎКА

Мэтай артыкула, як сведчыць яго назва, з'яўляецца семантычная рэканструкцыя слова *няхай*.

Беларускае *няхай* у якасці часціцы ў спалучэнні з дзеясловам 3 асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу абвеснага ладу ўтварае загадны лад са значэннем загаду, пабуджэння, неабходнасці; дазволу, згоды, уступкі; урачыстага закліку, пажадання; у спалучэнні з часціцай *бы* (з дзеясловам умоўнага ладу) перадае дапушчэнне з адценнем пажадання, магчымасці дзеяння, якое не адбылося; у сказах з дзеясловамі загаднага ладу ўзмацняе пажаданне. Уступальны злучнік *няхай* ужываецца у даданых сказах з уступальным дапушчэннем у значэнні *хоць, нягледзячы на тое, што*; далучае ўступальныя звароты з абмежавальным значэннем [1, т. 3, с. 443]. Размоўны злучнік *хай* існуе як стылістычны варыянт *няхай*, а ў якасці часціцы з'яўляецца яго поўным семантычным дублетам [1, т. 5, с. 169]. Рэальную або патэнцыяльную ўзаемазамыняльнасць двух слоў дэманструюць устойлівыя выразы: *Няхай (хай) Бог крые (ратуе)* 'выказванне папярэджання, засцярогі ад чаго-небудзь нежаданага, непрыемнага, недапушчальнага', *Няхай (хай) сарочка не чапае* 'выказванне абурэння і пажадання самага найгоршага каму-небудзь' [2, т. 2, с. 107]; *Няхай Бог мілуе (бароніць)* 'пажаданне пазбаўлення ад чаго-небудзь непрыемнага' [1, т. 1, с. 392], *Няхай ведаюць (знаюць) нашых* 'вось мы якія, вось з кім маеце справу' [1, т. 1, с. 473], *Няхай жыве* 'пажаданне поспеху, росквіту' [1, т. 3, с. 443], *Няхай яго качкі стончуць* 'выражае незласлівае абурэнне, здзіўленне, захапленне' [1, т. 2, с. 670], праклён *Няхай яго немач* 'чорт яго бяры' [1, т. 3, с. 374]; *Не ў гнеў (крыўду) хай будзе сказана* 'не трэба злавацца на сказанае', *Хай адсохнуць рукі і ногі* 'клятва ў тым, што зраблю, зрабіў або што не зраблю, не зрабіў' [1, т. 1, с. 432, 178], *Хай ён згарыць, Хай яно гарам гарыць* [1, т. 5, с. 169], *Хай яно запаветрае* 'каб ты прапаў (згінуў), хай яно прападзе (згіне)' [1, т. 2, с. 357], *Хай сабе* 'добра, хай будзе так' [1, т. 5, с. 9]. Прыкладна такая ж карціна назіраецца ў дыялектах: *Хай ды няхай – самы горшы гультай; Хай іх ліха* 'вокліч, якім выказваецца абурэнне, злосць' [3, т. 5, с. 281-282], *Ніхай іх зямля пабярэ; Няхай іх жывых пабярэ; Ніхай ідзе ў божы час*. У гаворках існуе і скарачаны семантычны дублет *нех*, які тлумачыцца польскім уплывам: *Нех тебе немач* [3, т. 3, с. 249, 215].

Беларускае *няхай* мае празрыстую ўнутраную форму, але генетычна відавочная наяўнасць адмоўнага прэфікса не праясняе семантычнай тоеснасці з часціцай *хай*. Паходжанне слова таксама небяспрэчнае. Традыцыйна беларускае слова лічыцца польскім запазычаннем. Гэтае меркаванне абвяргаецца шырокай распаўсюджанасцю слова з такой жа семантыкай у іншых славянскіх мовах: укр. *нехай*, рус. *нехай*, польск. *niechaj*, часцей *niech*, чэш., славац. дыял. *nech* 'хай' і 'каб', в.-, н.-луж. *njech* 'хай', славен. *naj* (<*nehaj*), серб.-харв. *ne haj* (для выражэння забароны), макед. *neka* 'хай', балг. *neka*. Таму меў рацыю Я. Карскі, які кваліфікаваў бел. *няхай*, *хай* як гістарычныя формы загаднага ладу ад *хаяць* [4, с. 78]. З гэтай жа формы бярэ пачатак назоўнік *нехай*, якому І.І. Насовіч дае наступнае тлумачэнне: 'насмешливое название того, кто любит откладывать дело или исполнять его на авось' (*Нехай завтрека чекаець. Нехай не добрый человек. Ты только сподзевайся на нехая, дак и будзець здзелано*). І.І. Насовіч прыводзіць таксама "междометие желания" *нехай* 'пусть' (*Узяв чорт коровку, нехай берець и верёвку. Нехай Бог тебе поможець*) і дзеяслоў *нехаіць* 'откладывать дело из лености или беспечности' [5, с. 338]. Да апошняга дзеяслова аўтары "Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы" адшукалі шмат паралелей, сярод якіх укр. *нехати* 'не рухаць', *нехаяти* 'не дбаць; ігнараваць што-небудзь', рус. *нехати* 'пакідаць, пушчаць', польск. *niechać* 'дапускаць, дазваляць; не рухаць, пакідаць у спакой, не звяртаць увагі',

чэш. *nechatí*, славац. *nechat'*, в.-луж. *njechać*, н.-луж. *njechaś* ‘не цікавіцца, не мець жадання’, палаб. *nechat* ‘пушчаць’, славен. *něhati* ‘перастаць’, ‘пусціць’, серб.-харв. *ne hājati* ‘не звяртаць увагі, не клапаціцца’, балг. *nehaya* ‘не турбавацца, не клапаціцца’ [4, с. 78]. Усе дзеясловы генетычна звязваюцца з праслав. *hajati*, этымалагічна не зусім зразумелым [6, т. III, с. 70]. Этымалагічнай празрыстасці перашкаджае семантычная стракатасць сучасных славянскіх рэфлексаў: балг. *ха*. ‘не абрацьваць, пренебрегаць, не радзець’, ‘пожываць, век коротаць, маячыць, мотаться’, *хая*, серб.-харв. *hajati (se)* ‘заботіцца, тревожыцца’, чэш. дыял. *chajati* ‘гладзіць, ласкаць’, польск. дыял. *chajac* ‘искаць, шарыць’, ‘гладзіць’, славін. *hajas* ‘устраіваць беспарадак’, ‘ідці (о дожде, снеге)’, ‘убегать’, рус. *хаять* ‘ругаць, браніць’, старое *хаять* ‘заботіцца’, дыял. *хаять* ‘хуліць, осуждаць, поріцаць’, *хаяцца* ‘попрошайнічаць, низкопаклоннічаць’, *хаяць* ‘задеваць, беспокоіць, тревожыць; трогать’, *хаяць* ‘неразумно расходваць’, адкуль *хай* ‘пусть’, укр. *хаяти* ‘оставлять; покидаць, не мешаць’; сюды ж аддзяслоўныя серб.-харв. рэдк. *haja* ‘забота’, славен. *hāja* ‘глупая баба’, славін. *haja* ‘метель’, *haja* ‘хворостина’, *haja* ‘пугливый человек’, укр. дыял. *хая* ‘довольная, спокійная жыць’. Нельга не звярнуць увагу на семантыку рус. дыял. *хай* ‘опытность, опыт’ (*Хаяю мало – ума мало*), *хай* ‘сила’ [7, с. 11].

Дамінантай семантыкай сярод гэтых рэфлексаў праслав. *hajati* будзе, відаць, супрацьлеглая: ‘клапаціцца, турбавацца’ і ‘лаяцца’, якую аўтары “Этымалагічнага слоўніка славянскіх моў” выводзяць з ‘матацца’, спасылаючыся на рускую аналогію *махнуть рукой* [7, с. 11]. Там жа падаюцца і іншыя этымалагічныя версіі, адпаведна якім этымонам была неславянская моўная адзінка. Аднак нам здаецца магчымым вырашыць задачу без прыцягнення іншамоўнага матэрыялу. Беларускае *няхай* мы лічым вытворным ад *хай*, якое з’яўляецца вынікам адвербілізацыі імператыву. Безумоўна, забыццё зыходных семантычных сувязяў выклікала адасобленасць значэнняў у структуры адпаведнага дзеяслова. Але ўсё ж паспрабуем аргументаваць заканамернасць развіцця семантыкі “выклічнікавага пажадання”. Улік этнакультурных фактараў і даследаванне семантычнай структуры аднаго дыялектнага слова садзейнічае спасціжэнню семантычнай эвалюцыі ўтваральнага дзеяслова.

Справа ў тым, што тураўскае *хаяць* захавала ўсе ступені семантычнага развіцця вывучаемага дзеяслова. Вызначэнне семантычнай вытворнасці ў яго складзе ўяўляе пэўныя цяжкасці. Пры сінхронным разглядзе кожны лексіка-семантычны варыянт існуе асобна, яго месца ў семантычнай іерархіі не залежыць ад яго паходжання і ступені захаванасці сувязі з утваральным лексіка-семантычным варыянтам. Вывучэнне семантычнай гісторыі гэтага слова дазваляе прызнаць заканамернасць яго семантычнага складу, растлумачыць яго семантычную іерархію, выявіць страчаныя генетычныя адносіны і дапаможа растлумачыць паходжанне беларускага *хай*.

У полісемінай структуры дыялектнага тураўскага слова вылучаюцца наступныя значэнні: ‘адходжваць, лячыць’ (*С коня ўпаў да ўжэ нежыву, да хаялі, дак отхаялі, жыву зробіўса. Толькі хаялі кіслым молоком да сароваткою*), ‘бэсціць, лаяць’ (*Не хай его, не ругай*), ‘ачышчаць’ (*Воны хаяцьме той лубін*) [8, т. 5, с. 232]. Як бачым, дамінуючае становішча займае семантыка ‘лячыць’. Аднак гэта не сведчыць, што лексіка-семантычны варыянт быў першасным, невытворным. Нам здаецца, зыходным з вышэйназваных было значэнне ‘лаяць’, на базе якога заканамерна фарміруюцца значэнні ‘ачышчаць’ і ‘лячыць’.

Сувязь паміж апошнімі значэннямі відавочная: ачышчаць – гэта значыць ‘пазбаўляцца ад усяго дрэннага, непатрэбнага’. Такія ж семы можна выявіць у семемным складзе тураўскіх прыметнікаў *чысты* ‘не сапсаваны’, ‘надзейны’, ‘сапраўдны’ [8, т. 5, с. 307] і *цэлы* ‘не пашкодваны, не сапсаваны’ (*Хто вернуўса з войны, ек не забіты, то не цэлы*) [8, т. 5, с. 282], параўн. рус. *целить* ‘творить целу, здрава; исцелять, врачевать, лечить’ (*Дай им власть...целить всяк недуг и всяку болезнь. Еванг. от Матфея*) [9, т. IV, с. 577]. Прыгадаем і евангельскае: *Больных исцеляйте, прокаженных очищайте (Еванг. от Матфея)*. Цікава, што ў старажытнарускай мове роднаснае слова з адмоўным прэфіксам *нецѣлѣи* мела значэнне ‘не поддающийся лечению’ [10, т. III, с. 193]. Такім чынам, уяўленні пра здароўе суадносяцца з паняццямі чысціні, цэласнасці, непашкоджанасці.

Не патрабуе доказаў і суадноснасць сем ‘казаць’ і ‘лячыць’. Пра гэта сведчыць унутраная форма найменняў асоб, якія займаюцца лячэннем. Напрыклад, слова *ўрач*, вядомае ўжо першым славянскім тэкстам у значэнні «‘лекарь, врач’ <...>, как и *балій, вошебник* <...>, тожэ проісходіт от глаголов речи – іменно от слов *врать* и *ворчатъ* (т. е. оно образовано по модели, характерной для обозначений колдунов); неувідзітэльно, што в болгарском языке *врач* до сих пор означает ‘колдун’, а в сербском – ‘прорицатель’» [11, с. 61]. У гэтым сэнсе паказальная ўнутраная форма рускай лексемы *заговорщик* ‘знахарь’ [9, т. I, с. 569]. Калі адмовіцца ад іншамоўнага паходжання, тая ж мадэль лячыць у аснове семантыкі ўстарэлага *лекар* [6, т. II, с. 477-478].

Сувязь сем ‘казаць’ і ‘лячыць’ ускосна пацвярджаецца шматлікімі моўнымі доказамі таго, што слова лічылася магутным сродкам уздзеяння на чалавека. Народныя адносіны да слова адлюстроўваюцца, напрыклад, у тураўскай загадцы: *Што на свеце найлягчэйшэ і найважнейшэ?*–, адгадкай на якую будзе: *Слова* [8, т. 5, с. 56]. Аб псіхатэрапеўтычным уплыве слова можна даведацца з семантычнай гісторыі тураўскага дзеяслова *болець* (*Летучого буська побачыла – ногі болей не будуць. Давай поброхаем на пупок, коб не болеу животок (прымаўка)*) [8, т. 1, с. 70]. Сучасная семантыка дыялектнага слова супадае з агульналітаратурнай, але ж першапачатковая змяшчала іншы сэнс – ‘станавіцца болей’. *Болем* называлі хворага чалавека, мужчыну, унушаючы, што ён дужы, моцны, вялікі. Нагадаем і вядомае біблейскае: *Язык мудрых – врачует* (*Притч. Солом.*).

Аднак зразумелая сувязь сем ‘казаць’ і ‘лячыць’ не з’яўляецца відавочнай, калі мы адхілімся ад узнёслага ўспрымання слова і засяродзім увагу на слове грубым. Семантычны пераход ‘лаяць’ > ‘лячыць’ патрабуе абгрунтавання. Яго можна растлумачыць толькі пры далучэнні да фактаў народнай духоўнай культуры. Вывучэнне архаічнага светапогляду, адлюстраванага ў павер’ях, прыкметах, семантыцы старажытных слоў, дазваляе згадзіцца з тым, што хвароба ў народнай культуры ўяўлялася вынікам дзеяння «демонов болезней, нечистой силы, ведьм, колдунов, людей с дурным глазом, порчи и т. п.» [12, с. 60]. Часцей за ўсё нагадай хваробы лічылася ўздзеянне на чалавека міфалагічнай істоты ў якасці пакарання за парушэнне правіл, якія рэгламентуюць адносіны паміж тым і гэтым светам, напрыклад: за назву хваробы яе сапраўдным іменем, за непрадбачны кантакт са злым духам, за ўварванне ў месцы іх знаходжання і г.д. Дзеля выратавання ад хваробы выкарыстоўваліся сродкі слоўнай магіі – замовы, якія змяшчалі матывы «отгона болезни, ее задабривания, оскорбления (брань, проклятия, угрозы)» [12, с. 61].

Такім чынам, лаянка, з’яўляючыся атрыбутам нячыстай сілы, становіцца апатрапейным сродкам у адпаведнасці з галоўным прынцыпам імітатыўнай магіі: *Клін клінам выбіваюць*. Таму ў народных уяўленнях лаянка заканамерна надзяляецца магічнай сілай. «Специфика матерной брани состоит в том, что, с одной стороны, она табуирована, с другой – ритуализована, в частности, в семейных, календарных и земледельческих обрядах» [13, с. 250]. «Матерная брань отгоняет лешего, домового, русалку, шишигу (рус.), ходячего покойника, демона, душащего во сне людей (пол.), вештицу, вампира (серб.). Брань может считаться более действенным средством, чем молитва. В Костромской губ. брань сопровождала ритуал усмирения домового. Отгоняя градовую тучу, сербы бросали в нее молот и матерно ругались. Брань применялась в народной медицине для отгона духа болезни (напр., лихорадки), сопровождала обряд опахивания деревни для предохранения ее от тифа (твер.). Бранные эпитеты нередко становятся устойчивыми названиями болезней, демонов, опасных животных (серб. *нечастивац* ‘чирий’, рус. *окаанный*, <...> рус. *клятой* ‘волк’); само произнесение таких слов имеет отгонную функцию. Бранить могли человека (животное, предмет), которого хотели защитить от злых сил. Так, сербские женщины при посещении роженицы бранили младенца, чтобы не сглазить его. В Воронежской губ., если человек долго не возвращался домой, имя его выкликали в печную трубу с бранью (ср. современный обычай бранить человека, отправляющегося на важное мероприятие)» [13, с. 251].

Не супярэчаць гэтым этнакультурным звесткам і моўныя факты. Напрыклад, рус. *брань* ‘лаянка’, *брань* ‘бой’ з’яўляюцца роднаснымі бел. *бараніць, абарона, абаронца* з агульнай апатрапейнай семантыкай.

Табуізаванасць лаянкі ў культурнай традыцыі таксама заслугоўвае ўвагі, таму што табу здаўна лічыцца надзейным спосабам павышэння энергетычных сувязяў, як індыўідуальных, так і калектыўных, на галоўных напрамках – размнажэнне і сацыяльнае ўзаемадзеянне. Табу азначае забарону, адносіны да якой, вядома, негатыўныя, таму выклікаюць супрацьдзеянне. Табу на мацэрную лаянку ўзмацняе эмацыянальны ўплыў слова, гэта моцныя словы для выказвання моцных пачуццяў, словы, якія не прызначаліся для штодзённага ўжывання. Таму праз лаянку чалавек мог вызваліцца ад негатыўнай энергіі і скінуць яе іншаму. У такім выпадку лаянка становіцца праяўленнем моўнага кантакту, сканцэнтраванасці на іншай асобе. Нездарма ў народзе кажуць, што каханне і нянавіць крочаць поплич.

Усе гэтыя назіранні дазваляюць не толькі абгрунтаваць семантычную сувязь паміж значэннямі ‘лаяць’ і ‘лячыць’, з якой суадносіцца ‘клапаціцца, турбавацца’. Семантычная структура тураўскага *хайць*, прааналізаваная на этнакультурным фоне, з’яўляецца надзейным доказам адзінага паходжання праславянскага **xajati*, рэфлексам якога ў розных славянскіх мовах уласцівая, галоўным чынам, семантыка ці лаянкі, ці клопату [7, с. 11]. Фанетычна адзінае слова характарызуецца і семантычным адзінствам. Няма патрэбы шукаць для яго іншамуны этымон, таму што ўсе яго значэнні знаходзяцца ў заканамерных адносінах семантычнай вытворнасці і ўзыходзяць, на наш погляд, да канкрэтнага значэння ‘чалаць, кранаць, рушыць’. Тады следам за Я. Карскім неабходна адмовіцца ад кваліфікацыі беларускага *хай* як польскага запазычання [4, с. 78] і абгрунтавана лічыць яго вынікам адвербіялізацыі першапачатковага імператыву.

Правамернасць нашых доказаў ускосна пацвярджаецца паралелізмам семантыкі беларускага слова суадносна з рускім *пусть* ад *пустить*, *пускай* ад *пускать*. Нават выконваючы службовую функцыю, рускія словы захоўваюць элементы першаснай семантыкі – ‘пакінуць утрымліваць сілай, даць волю, прымусіць дзейнічаць’.

Аднак усімі гэтымі разважанымі нельга растлумачыць семантычную тоеснасць лексем *хай* і *няхай*. Пошук вытокаў семантычнай суадноснасці зноў прыводзіць нас да этнакультурнай рэчаіснасці, у дакладнасці да неканвенцыянальнага ўспрымання слова *хай*. Энергетычная значнасць лаянкі адлюстроўваецца, напрыклад, у рускай прыказцы *Не выругавшись, огня не вырубил, замка не отпрешь*. У старажытнасці верылі, што, вымаўляючы словы, людзі ўздзейнічаюць на тую ці іншую рэч або з’яву. Вера ў магічную сілу слова прыводзіла да табуізаванага ўжывання лексем: адпаведныя словы замянялі іншымі, выкарыстоўвалі адмоўе, рабілі метатэзу, скарачалі або падаўжалі словы [14, с. 314]. М.М. Макоўскі на індаеўрапейскім матэрыяле прааналізаваў шматлікія выпадкі моўнага табу, здзейсненага адмоўнымі сродкамі [14, с. 315-323]. Да сабраных ім моўных фактаў можна далучыць бел. дыял. *няхваля* ‘навальніца’, *няхвіля* ‘бура, навальніца’ пры існаванні *хвіля* ‘бура’ у тых жа слупках гаворках. З улікам этнакультурнага кампанента вытокі ўзмацняльнасці прэфікса зразумелыя. Характэрныя паралелі ў іншых мовах: чэш. *nechvile* ‘непагода’, славен. *neurje* ‘непагода, бура, навальніца’ (ад *ura* ‘час’), параўн. ням. *Wetter* ‘надвор’е’ і ‘бура, навальніца’, *Unwetter* ‘бура, навальніца’ [4, с. 78]. Усё гэта з’яўляецца доказам заканамернасці семантычнай суадноснасці лексем *хай* і *няхай*.

Такім чынам, этналінгвістычнае даследаванне тураўскага дзеяслова, вылучэнне этнакультурнага кампанента ў семантыцы роднасных слоў, пільная ўвага да іх унутранай формы, пошук лексем з аналагічнай семантычнай структурай дапамагае лінгвістычнай рэканструкцыі слова *няхай*. Вывучэнне яго глыбіннай семантыкі дазваляе вырашыць не толькі этымалагічныя задачы. Яго існаванне адлюстроўвае рэгулятыўную функцыю мовы, увасабляе адносіны да слова як магічнай сілы, сцвярджае здольнасць чалавека духоўна ўзнаўляць рэчаіснасць і ўплываць на яе.

Abstract. The paper considers semantic reconstruction of the Byelorussian word *няхай*. The word has disputable ethymology. The author disputes the primordial origin of the word, re-establishes its internal form, restores lost semantic connections in the structure of the word. The ethno-cultural component is also an important element of the semantics of this word.

Літаратура

- 1 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Тэкст] : у 5 т. / Ін-т мовазнаўства АН БССР. – Мн. : Гал. рэд. БелСЭ, 1977-1984.
 - Т. 1 : А-В. – 1977. – 605 с.
 - Т. 2 : Г-К. – 1977. – 768 с.
 - Т. 3 : Л-П. – 1979. – 672 с.
 - Т. 5. Кн. 1 : С-У. – 1982. – 663 с.
 - Т. 5. Кн. 2 : У-Я. – 1984. – 608 с.
- 2 Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы [Тэкст] : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мн. : Бел. энц. імя П. Броўкі, 1993.
 - Т. 2 : Л-Я. – 607 с.
- 3 Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча [Тэкст] : у 5 т. / Рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн. : Навука і тэхніка, 1979-1984.
 - Т. 3 : М-П. – 1982. – 536 с.
 - Т. 5 : С-Я. – 1986. – 563 с.
- 4 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы [Тэкст]. Т. 8. Н-П / Уклад. Г. А. Цыхун і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў. – Мн. : Навука і тэхніка, 1993. – 271 с.
- 5 Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы [Тэкст] / І. І. Насовіч. – Мн. : БелСЭ імя П. Броўкі, 1983. – 792 с.
- 6 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Текст] : в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986-1987.
 - Т. 2 : Е-Муж. – 1986. – 672 с.
 - Т. 3 : Муза-Сят. – 1987. – 832 с.
- 7 Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд [Текст] / под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 8. – М. : Наука, 1981. – 254 с.
- 8 Тураўскі слоўнік [Тэкст] : у 5 т. / Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін і інш. – Мн. : Навука і тэхніка, 1982 – 1987.
 - Т. 1 : А-Г. – 1982. – 255 с.
 - Т. 5 : С-Я. – 1987. – 423 с.
- 9 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1989-1991.
 - Т. 1 : А-З. – 1989. – 699 с.
 - Т. 4 : Р-У. – 1991. – 683 с.
- 10 Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка [Текст] : в 3 т. / И. И. Срезневский. – Репринтное изд. – М.: Книга, 1989.
 - Т. III. Ч.2. Дополнения. А-Я. – Б. ук. с.
- 11 Мечковская, Н. Б. Язык и религия [Текст] : пособие для студентов гуманитарных вузов / Н. Б. Мечковская. – М. : Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.
- 12 Славянская мифология [Текст] : энциклопедический словарь. – М. : Эллис Лак, 1995. – 416 с.
- 13 Славянские древности [Текст] : этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1: А-Г. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 584 с.
- 14 Маковский, М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов [Текст] / М. М. Маковский. – М. : «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 1996. – 416 с.